

Innovative Religious Communication of Phra Paisal Visalo in Present Thai Social Context¹

Wasin Praditsilp²

Received: February 3, 2014 Accepted: June 12, 2014

Abstract

This research aimed to study innovative religious communication (ways of communication) of Phra Paisal Visalo, as a modern-communicator's Buddhist monk, who adjusted religious communications to accord with changed Thai social context. The documentary research was applied, together with Case study research by e-mail interviewing of Phra Paisal Visalo. The research revealed that Phra Paisal Visalo adjusted and developed the religious communications by integrated both secular and sacred knowledge to be the innovative religious communication (ways of communication) which appropriated with target groups and present Thai social context. His "innovative media" consisted of 1) Buddhist traditional media: Dharma Yatra; 2) modern media: television, printing media, special event, new media; and 3) miscellaneous media: communication network and research paper. He communicated via "innovative messages" which were story-telling, secular and sacred issue combining, academic paper citing, sense of humor, emotion drawing, deconstructing for new meaning, familiar issue making, modest language expressing and English paper writing.

Keywords: Phra Paisal Visalo, Personal media, Innovative communication, Hybridization, Sujjipuli

¹ This research paper is a part of the thesis "The Strategic Thinking System for Innovative Religious Communication of Phra Paisal Visalo"

² Master student in Innovative Communication for Development, Graduate School of Communication Arts and Management Innovation, National Institute of Development Administration (NIDA),
e-mail: wasinpraditsilp999@gmail.com

นวัตกรรมการสื่อสารศาสนาของพระไพศาล วิสาโล ในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน¹

วศิน ประดิษฐ์ศิลป์²

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษานวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล ในฐานะที่ท่านเป็นพระสงฆ์นักสื่อสารศาสนายุคใหม่ ที่ประยุกต์ใช้วิธีการสื่อสารศาสนาให้เข้ากับบริบทของสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไป โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัย คือ การวิจัยเอกสาร ร่วมกับการสัมภาษณ์กรณีศึกษา ได้แก่ พระไพศาล วิสาโล ผ่านจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ ผลการศึกษาพบว่า พระไพศาล วิสาโล ประยุกต์และพัฒนาการสื่อสารศาสนา โดยการผสมผสานองค์ความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมเข้าไว้ด้วยกัน จนเกิดเป็นนวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาใหม่ๆ ที่มีความเหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายและบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน โดยใช้ “นวัตกรรมสื่อ” ประกอบไปด้วย 1) สื่อดั้งเดิมทางศาสนา ได้แก่ กิจกรรมธรรมยาตรา 2) สื่อสมัยใหม่ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์ สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อกิจกรรม สื่อใหม่ และ 3) สื่ออื่นๆ ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสาร และงานวิจัย โดยสื่อสารผ่าน “นวัตกรรมสาร” ประกอบไปด้วย การเล่าเรื่อง การผสมผสานเรื่องทางโลกและทางธรรม การอ้างอิงข้อมูลทางวิชาการ อารมณ์ขัน การตั้งอารมณ์ การรื้อถอนเพื่อสร้างความหมายใหม่ ความใกล้ชิด ภาษาที่สะท้อนความถ่อมตัว และสารภาษาอังกฤษในการสื่อสารศาสนา

คำสำคัญ: พระไพศาล วิสาโล สื่อบุคคล นวัตกรรมการสื่อสาร การสื่อสารแบบผสม สุจริต

¹ บทความวิจัยฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ “นวัตกรรมทางวิธีคิดเพื่อการสื่อสารศาสนาของพระไพศาล วิสาโล”

² นักศึกษามหาบัณฑิต สาขานวัตกรรมการนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา คณะนิเทศศาสตร์และนวัตกรรมการจัดการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ (นิด้า) e-mail: wasinpraditsilp999@gmail.com

บทนำ

บทความวิจัยฉบับนี้ มาจากผลการวิจัยส่วนหนึ่งในวิทยานิพนธ์ “นวัตกรรมการสื่อสารศาสนาของพระไพศาล วิสาโล” ซึ่งทำการศึกษา 1) นวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนา และ 2) ระบบความคิดเชิงจิตวิทยาที่มีผลต่อการกำหนดรูปแบบการสื่อสารศาสนาของพระไพศาล วิสาโล มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำเสนอผลการศึกษานวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล ในส่วนของ “สื่อ” และ “สาร” ที่ทำให้เกิดการยอมรับในหมู่พุทธศาสนิกชนรุ่นใหม่ โดยนำเสนอรูปแบบการสื่อสารศาสนาที่ประสบความสำเร็จ อันเป็นหนึ่งในปัจจัยสนับสนุนให้พระพุทธศาสนา ยังคงมีบทบาทหรือมีพื้นที่ในสังคมไทยปัจจุบัน

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาในประเทศไทยถูกลดบทบาทลงในอดีตที่ผ่านมา ความห่างเหินจากหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนิกชน ที่แปรเปลี่ยนไปตามรูปแบบสังคมแบบ “พุทธพาณิชย์” (กาญจนา แก้วเทพ, 2554) เป็นปรากฏการณ์ที่ชัดเจนยิ่งขึ้นในสังคมไทย คล้ายกับกระบวนการกลายเป็นโลกฆราวาส หรือ “Secularization” ของ Berger (Chernus, 2013) ซึ่งเคยปรากฏขึ้นในสังคมตะวันตกในอดีต ทฤษฎีดังกล่าวอธิบายว่า สังคมเปรียบเสมือนงล้อที่มีสถาบันสังคมต่างๆ ร่วมกันขับเคลื่อน โดยมีสถาบันศาสนาเป็นสถาบันศูนย์กลางคอยเชื่อมโยงและควบคุมดูแลสถาบันอื่นๆ ทำให้สังคมโดยรวมสามารถขับเคลื่อนต่อไปได้ แต่ภายหลัง สถาบันศาสนากลับค่อยๆ ถูกลดบทบาทลง เพราะมีสถาบันทางสังคมอื่นๆ ขึ้นมาแทนที่ศูนย์กลางของสังคม เช่น สถาบัน

เศรษฐกิจ สถาบันการเมือง ฯลฯ หน้าที่และความสำคัญของสถาบันศาสนาที่มีอยู่แต่เดิมจึงลดลงอย่างมาก

แม้ว่ากระบวนการกลายเป็นโลกฆราวาส จะมิได้ปรากฏชัดเจนในบริบทของสังคมไทย แต่กระบวนการการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว สามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่ออธิบายปรากฏการณ์บางอย่างในสังคมได้ เช่น ในอดีต สถาบันศาสนามีบทบาทเป็นศูนย์กลางของสังคมไทย จึงมีอิทธิพลให้นักปกครอง (สถาบันการเมือง) ต้องปกครองบ้านเมืองด้วยหลักทศพิธราชธรรม และทำให้คนไทยมีนิสัยการทำมาหากินแบบมักน้อยและสันโดษ (สถาบันเศรษฐกิจ) จนนักปกครองในยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มองว่าอิทธิพลของสถาบันศาสนาดังกล่าวเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2555) ขณะที่ในปัจจุบัน สถาบันเศรษฐกิจ ดูเหมือนจะเป็นสถาบันที่มีบทบาทมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย เพราะมีอิทธิพลต่อสถาบันทางสังคมอื่นๆ รวมถึงสถาบันศาสนา ดังทัศนะของกาญจนา แก้วเทพ (2554) ที่กล่าวว่า องค์ประกอบที่สำคัญของพระพุทธศาสนาอย่าง “วัด” ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของชุมชนไทยในอดีต กลับถูกแปรเปลี่ยนเป็น “ศูนย์กลางการค้า” ที่เน้นการปลุกเสกเช่า บูชาเช่นในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม สถาบันศาสนาของไทยกลับไม่ถูกลดบทบาทลงมากเหมือนกับกรณีตะวันตก และยังคงมีบทบาทไม่น้อยไปกว่าสถาบันทางสังคมอื่นๆ (กาญจนา แก้วเทพ, 2556) เห็นได้ชัดจากพื้นที่ของสถาบันศาสนาในสังคมไทย อาทิ การปรากฏในสถาบันสื่อ เช่น การให้สัมภาษณ์ของพระสงฆ์ผ่านสื่อโทรทัศน์ หรือหนังสือธรรมะที่วางขายในร้านหนังสือชั้นนำต่างๆ ซึ่งมีชั้นวางเฉพาะและมักจะติดอันดับ

ขายดีอยู่เสมอ ฯลฯ รวมถึงการที่สถาบันศาสนาเข้าไปช่วยเหลือสถาบันทางสังคมอื่นๆ เช่น แก้ไขปัญหาปากท้อง หรือช่วยอบรมบ่มเพาะเยาวชน เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า ในยุคปัจจุบัน ที่อิทธิพลของสถาบันศาสนาถูกท้าทายโดยสถาบันทางสังคมอื่นๆ “พระพุทธศาสนา” กลับมีกลวิธีต่างๆ ในการสร้างบทบาท เพื่อให้สถาบันศาสนายังคงดำรงบทบาทอยู่ได้ในสังคมไทย

“พระสงฆ์” เป็นองค์ประกอบสำคัญทางศาสนาในมุมมองทางนิเทศศาสตร์ (กาญจนา แก้วเทพ, 2549) ในฐานะ “สื่อบุคคล” ดั้งเดิม¹ และการสื่อสารศาสนาของพระสงฆ์ มีพัฒนาการและเปลี่ยนแปลงมายาวนาน ตามบริบทของสังคมและยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป เช่นในอดีตที่พระสงฆ์เน้นการสื่อสารด้วยปากเปล่า (มุขปาฐะ) ผ่านการเทศน์ในวันธรรมสวนะ ซึ่งทั้งพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจำเป็นต้องอยู่ต่อหน้าในสถานที่และเวลาเดียวกัน ก่อนจะค่อยๆ พัฒนาปรับเปลี่ยนรูปแบบเรื่อยมา จนเข้าสู่ยุคสื่อสารมวลชน ซึ่งพระสงฆ์ใช้สื่อสมัยใหม่ในการสื่อสารไปยังพุทธศาสนิกชนพร้อมกันเป็นจำนวนมาก ทั้งๆ ที่ไม่ได้อยู่ต่อหน้า ทำให้พระสงฆ์สามารถเอาชนะเรื่องของเวลา สถานที่ และรูปแบบการสื่อสาร (กาญจนา แก้วเทพ และนิคม ชัยขุนพล, 2555) อันเป็นการสื่อสารที่สงฆ์ในอดีตยังไม่สามารถทำได้

ในปัจจุบัน มีพระสงฆ์ที่เริ่มปรับใช้ “เทคโนโลยีการสื่อสารที่มีคอมพิวเตอร์เป็นสื่อกลาง” อย่างอินเทอร์เน็ตและเครือข่ายสังคมออนไลน์ (Boyd, & Ellison, 2008) มาเป็นช่องทางใหม่ในการสื่อสาร

ศาสนา เพราะตระหนักดีว่าคนไทยในปัจจุบันหันมาเสพสื่อชนิดนี้กันมากขึ้น² การสื่อสารศาสนาจะยังคงบทบาทอยู่ได้ ก็ต่อเมื่อมีการสื่อสารที่เข้าถึงพุทธศาสนิกชนกลุ่มนี้ด้วย

งานวิจัยที่ศึกษาพระสงฆ์ในฐานะพระนักสื่อสารศาสนา แสดงให้เห็นรูปแบบการสื่อสารศาสนาที่พัฒนาปรับเปลี่ยนมาตามกาลสมัย (จิราพร เนติธาดา, 2542; ปุณณนุช ชูติมา, 2543; ทศนีเย เจนวิทีสุข และคณะ, 2549; ชลธิชา ชูชาติ, 2552; สิรลักษณ์ ศรีจินดา, 2553; ฉวีเมณฑิ์ สุขไพบุลย์, 2553; อรปริยา วสุมพันธ์, 2553) ตัวอย่างเช่น หลวงพ่อชา สุภทโท ใช้การสื่อสารศาสนาแบบดั้งเดิมผ่านวาจา โดยการเล่าเรื่องสั้นๆ บวกกับภาษาที่เรียบง่าย ซึ่งเป็นการสื่อสารแบบต่อหน้าระหว่างท่านกับพระลูกศิษย์ พัฒนามาจนถึงยุคท่านพุทธทาส พระพยอม กัลยาโณ พระมหาสมปอง ตาลปุตโต และท่าน ว. วัชรเมธี ที่พัฒนาวิธีการสื่อสารศาสนา โดยใช้สื่อดั้งเดิม เช่น สื่อสถานที่ พิธีกรรม คำสอน ฯลฯ ร่วมกับสื่อและสารสมัยใหม่ โดยการใช้ความรู้ทางโลกร่วมกับทางธรรม เช่น การวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมาย การวิเคราะห์ SWOT การใช้การตลาดเพื่อสังคม ฯลฯ อันเป็นการปรับตัวของพระสงฆ์ เพื่อให้พระพุทธรักษา ยังคง “อยู่ในกระแส” ท่ามกลางข้อมูลข่าวสารที่มีอยู่มากมายในสังคมปัจจุบัน

การสื่อสารศาสนาแบบ “Hybrid” ที่ผสมผสานองค์ความรู้ทั้งทางโลก (Secular world) และทางธรรม (Sacred world) (Chernus, 2013; ทศนีเย เจนวิทีสุข และคณะ, 2549; กาญจนา แก้วเทพ,

¹ ประเภทสื่อในบทความวิจัยนี้ แบ่งโดยอาศัยยุคของสื่อเป็นเกณฑ์ คือ “สื่อดั้งเดิม” หมายถึง สื่อที่ใช้สื่อสารมาก่อนสื่อมวลชน เช่น สถานที่ วัตถุ พิธีกรรม ฯลฯ และ “สื่อสมัยใหม่” หมายถึง สื่อมวลชนเป็นต้นมา

² ตัวเลขประชากรเน็ตชาวไทย (Netizen) ปี พ.ศ. 2555 อยู่ที่ 25 ล้านคน (กองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์เดลินิวส์, 2555)

2554) เป็นกุญแจสำคัญยิ่ง ในการสร้างบทบาทของสถาบันศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน แต่ผลการวิจัยบางชิ้น กลับสะท้อนให้เห็นถึงดาบสองคมของการที่พระสงฆ์ เข้ามายุ่งเกี่ยวกับเรื่องทางโลก เช่น ความไม่พอใจของกลุ่มผู้รับสารที่มีต่อการใช้สื่อโทรทัศน์ของพระมหาสมปอง ตาลปุตโต (ชลธิชา ชูชาติ, 2552) หรือความไม่พอใจต่อการใช้สารของท่าน ว. วัชรเมธี (สิริลักษณ์ ศรีจินดา, 2553) ฯลฯ ส่งผลให้พระสงฆ์ที่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับประเด็นทางโลกบางส่วน ถูกวิพากษ์วิจารณ์ในเชิงลบจากคนในสังคม หรือถูกเพ่งเล็งอย่างหนักจากมหาเถรสมาคม เช่น สมณะโพธิรักษ์ แห่งสันติอโศก (กรุงเทพมหานครออนไลน์, 2554)

พระไพศาล วิสาโล เป็นพระสงฆ์นักสื่อสารศาสนาอีกรูปหนึ่ง ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับประเด็นทางโลก โดยการประยุกต์ใช้องค์ความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมในการสื่อสารศาสนา ซึ่งมาจากภูมิหลังทางโลกที่หลากหลาย เช่น ศึกษาถึงระดับปริญญาตรี ทำงานคลุกคลีอยู่ในวงการพัฒนาศาสนา สังคม และการเมือง อยู่ในเหตุการณ์ 6 ตุลา ค.ศ. 2519 ศึกษาการรณรงค์ทางการเมือง ทำกิจกรรมพัฒนาชนบท ฯลฯ (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) ทำให้ท่านเป็นพระสงฆ์ที่เปิดกว้างทางความคิด มองและเข้าใจปัญหาทางโลกด้วยวิธีคิดทั้งแบบทางโลกและทางธรรม ท่านจึงสามารถนำเสนอวิธีการแก้ไขปัญหานั้นที่อะลุ่มอล่วย นุ่มนวล เพราะอยู่กึ่งกลางระหว่างโลกและธรรม ฯลฯ พระไพศาล วิสาโล จึงมักได้รับเลือกจากสื่อมวลชน ให้เป็นผู้เสนอทางออกให้กับปัญหาสังคมต่างๆ จนได้รับการยอมรับในวงการวิชาการสถาบันต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน มูลนิธิและเครือข่ายพุทธ ไปจนถึงมีกลุ่มพุทธศาสนิกชน ซึ่งเป็น

กลุ่มคนรุ่นใหม่และคนที่มีการศึกษาให้ความเคารพศรัทธาเป็นจำนวนมาก (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556)

การที่พระไพศาล วิสาโล มีรูปแบบการสื่อสารศาสนาที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับประเด็นทางโลก อันถูกมองว่าไม่ใช่กิจของสงฆ์ อาทิ การเมืองและความรุนแรง การรณรงค์เพื่อสิ่งแวดล้อม ฯลฯ (เว็บไซต์ วิสาโล, 2556) แต่กลับยังได้รับการยอมรับจากสังคมในวงกว้าง โดยไม่ถูกวิพากษ์วิจารณ์ในเชิงลบ เป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดคำถามประการหนึ่งว่า “นวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล มีลักษณะที่โดดเด่นอย่างไร จึงทำให้ท่านยังคงได้รับการยอมรับจากสังคมไทยในปัจจุบัน?”

“สุจิตฺต” และ “นวัตกรรมการสื่อสาร”

แนวคิดสำคัญในการวิเคราะห์ผลการวิจัยประกอบด้วยแนวคิดทางโลกและทางธรรมควบคู่กัน โดยประยุกต์ใช้แนวคิดหัวใจนักปราชญ์ “สุจิตฺต” (อุปกิตศิลปสาร, พระยา, 2546; วิชา ตัณฑุลพงษ์, 2556) ร่วมกับแนวคิด “นวัตกรรมการสื่อสาร” (ปาริชาติ สถาปิตานนท์, 2545; กาญจนา แก้วเทพ, 2556ก, 2556ข) ซึ่งเป็นแนวคิดในสายนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา

“สุจิตฺต” เป็นหลักในการแสวงหาความรู้ประกอบไปด้วย 1) สุต คือ การฟัง 2) จินตนะ คือ การใช้ความคิด 3) ปุจฉา คือ การรู้จักถาม และ 4) ลิขิต คือ การบันทึก โดยนำมาใช้ในการวิเคราะห์กระบวนการสะสมองค์ความรู้ของพระไพศาล วิสาโล ซึ่งท่านใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการพัฒนานวัตกรรมทางการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนา โดยปรับให้เข้ากับมุมมองทางนิเทศศาสตร์ คือ 1) สุ หมายถึง การสื่อสารเข้า ซึ่งเป็นขั้นตอนการเลือกรับ

ความรู้ต่างๆ ที่มีความสำคัญต่อการสื่อสารขาออก
 2) จี การสื่อสารภายใน เป็นการสื่อสารโดยพื้นฐาน
 ของมนุษย์เพื่อทำความเข้าใจความรู้ต่างๆ ที่รับมา
 3) ปู คือ การตั้งคำถามและชี้แจงน้ำหนักความสำคัญ
 ต่อความรู้ต่างๆ และ 4) ลี คือ การสื่อสารขาออก
 เป็นผลงานทางความคิดจากขั้นตอนก่อนๆ ที่สะท้อน
 ถึงความสามารถในการจัดการ จดจำ และความสามารถ
 ในการสื่อสาร

ส่วน “นวัตกรรมการสื่อสาร” ใช้ในการ
 อธิบายความเป็นนวัตกรรมในส่วนของการสื่อสาร
 ของพระไพศาล วิสาโล เช่น การเปลี่ยนรูปแบบการ
 สื่อสารจากการเทศน์ (สื่อดั้งเดิม) มาเป็นการอบรม
 บรรยายธรรม หรือการหันมาใช้สื่อใหม่ในการสื่อสาร
 ซึ่งเป็นสื่อที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติของ
 พระพุทธศาสนา ฯลฯ ทั้งนี้ มีหลักที่ใช้เป็นกรอบ
 ในการพิจารณาความเป็นนวัตกรรมการสื่อสาร คือ
 การเปลี่ยนแปลงตัวสื่อ วิธีการใช้สื่อ การเปลี่ยน
 เนื้อหา การเปลี่ยนสัมพันธภาพ การหลอมรวมสื่อ การ
 สร้างรูปแบบการสื่อสารใหม่ๆ การเปลี่ยนแบบจำลอง
 ทางการสื่อสาร การเปลี่ยนหน่วยทางการสื่อสาร
 การเชื่อมโยงภาคส่วน การเพิ่มหน้าที่สื่อ การเปลี่ยน
 ทิศทาง หรือการเปลี่ยนกลยุทธ์ทางการสื่อสาร เป็นต้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษานวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบ
 การสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล

กรอบแนวคิดการวิจัย

ทำการศึกษา “นวัตกรรมการสื่อสาร
 (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล”
 ทั้งในส่วนของการสื่อสาร โดยวิเคราะห์จากผลงาน
 ต่างๆ ทั้งประเภทเอกสาร (หนังสือ) และประเภท

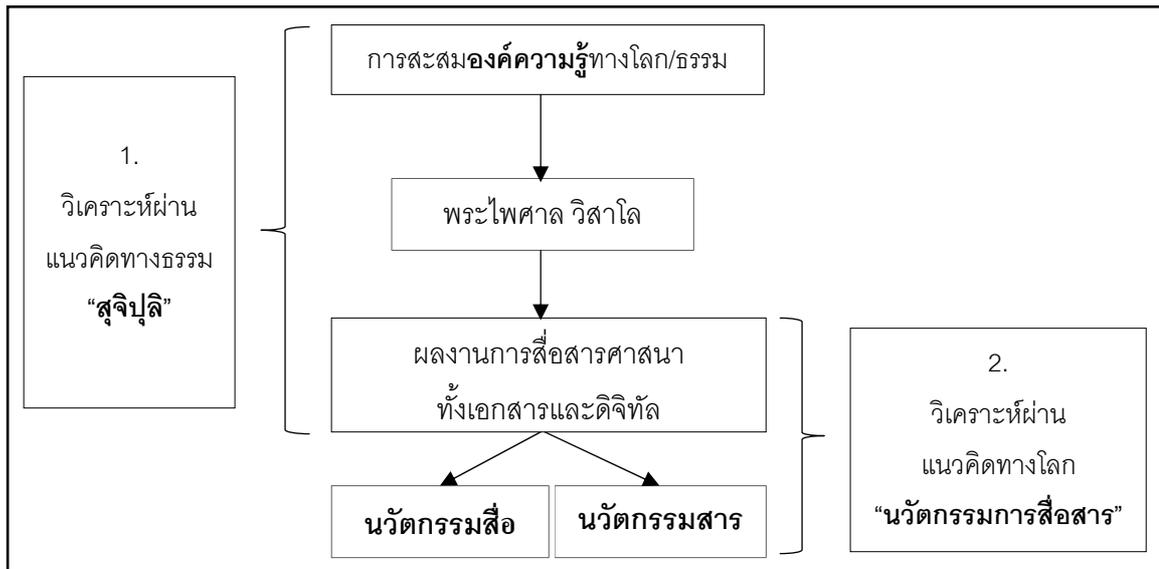
ดิจิทัล (บทความและคลิปวิดีโอในสื่อใหม่ๆ)
 ซึ่งเป็นผลลัพธ์จากการสะสม และการประยุกต์ใช้
 องค์ความรู้ให้เกิดเป็นรูปแบบการสื่อสารใหม่ๆ ที่เข้า
 กับบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน ดังภาพประกอบ 1

วิธีดำเนินการวิจัย

ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษากรณีศึกษา
 เดียว ได้แก่ พระไพศาล วิสาโล โดยมีเหตุผลในการ
 เลือกกรณีศึกษา ได้แก่

1) เป็นกรณีศึกษาประเภท “สื่อบุคคล” ที่ยังไม่
 เคยมีการวิจัยทางนิเทศศาสตร์มาก่อน 2) เป็น
 พระสงฆ์ที่มีต้นทุนทางสังคมต่างจากพระสงฆ์อื่นๆ
 ในงานวิจัย (จิราพร เนติธาดา, 2542; ปุณยนุช ชุตินา,
 2543; ทศนีย์ เจนวิถีสุข และคณะ, 2549; ชลธิชา
 ชูชาติ, 2552; สิริลักษณ์ ศรีจินดา, 2553; ฉวีเมณฑ
 สุขไพบลูย์, 2553; อรปริยา วสุมพันธ์, 2553) เช่น
 มีการศึกษาระดับปริญญาตรี และเป็นนักวิจัยทาง
 สังคมศาสตร์ ฯลฯ และ 3) เป็นพระนักสื่อสารศาสนา
 ยุคใหม่ ที่ปรับใช้สื่อตามความเปลี่ยนแปลงของสังคม

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ 1) แบบ
 วิเคราะห์เอกสาร ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์ภูมิหลัง
 องค์ความรู้ ตลอดจนสื่อและสารที่พบในผลงาน ได้แก่
 หนังสือเล่ม โดยเฉพาะ “3 ทศวรรษ พระไพศาล วิสาโล”
 (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) สื่อดิจิทัล ได้แก่ บทความ
 และวิดีโอที่รวบรวมไว้ในเว็บไซต์ visalo.org ในหมวด
 “ปุจฉา-วิสัชนา” “บทความ” “English articles” “คำ
 บรรยาย” และ “สัมภาษณ์” ซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลหลักใน
 การวิจัย และแหล่งข้อมูลอื่นๆ เช่น Facebook และ
 2) การสัมภาษณ์พระไพศาล วิสาโล ผ่านจดหมาย
 อีเล็กทรอนิกส์ (e-mail) เพื่อตรวจสอบความถูกต้อง
 ของข้อมูลทุติยภูมิ ไปจนถึงข้อมูลเชิงลึกต่างๆ ที่ไม่
 สามารถพบได้ในการวิจัยเอกสาร

ภาพประกอบ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

การดำเนินการวิจัยแบ่งเป็น 3 ขั้นตอน คือ

- 1) ช่วงพัฒนางานวิจัย ศึกษาข้อมูลของพระไพศาล วิสาโล งานวิจัยพระสงฆ์กับการสื่อสารศาสนา แนวคิดที่เกี่ยวข้อง และจึงออกแบบวิธีวิจัย
- 2) ช่วงดำเนินการวิจัย ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลประเภท เอกสารและดิจิทัล ตลอดจนการสัมภาษณ์พระไพศาล วิสาโล เพื่อหาคำตอบตามปัญหาคำถามวิจัย และ
- 3) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงลึก และสัมภาษณ์พระไพศาล วิสาโล เพิ่มเติมในประเด็นที่ยังไม่ชัดเจน ก่อนทำการสรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย

ผลการศึกษานวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบ การสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล พบว่าท่าน มีเป้าหมายหลักในการสื่อสารศาสนาทั้งสิ้น 4 มิติ ได้แก่ 1) เพื่อสืบสานพระพุทธศาสนาอันเป็นหน้าที่หลักของพระสงฆ์ 2) เพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม 3) เพื่อพัฒนาการสื่อสารเชิงสันติวิธี และ 4) เพื่อเตรียม

พุทธศาสนิกชนให้พร้อมรับความตายอย่างสงบ โดยที่ เป้าหมายหลักในการสื่อสารทั้ง 4 มิติดังกล่าว ได้รับ อิทธิพลมาจากภูมิหลัง ประสบการณ์ และการแสวงหา ความรู้ของพระไพศาล วิสาโล ตั้งแต่ในอดีตจนถึง ปัจจุบัน ซึ่งจะขออธิบายอย่างชัดเจน โดยยกตัวอย่าง อิทธิพลที่ทำให้เกิดประเด็นการสื่อสารศาสนาในมิติที่ 3) เพื่อพัฒนาการสื่อสารเชิงสันติวิธี โดยวิเคราะห์ผ่าน แนวคิด "สุจิตฺตปฺปูลิ" (อุปกิตติลปสาร, พระยา, 2546; วิภา ตัณฑุลพงษ์, 2556) ดังนี้

พระไพศาล วิสาโล เป็นผู้มีความใฝ่รู้ใฝ่เรียน ตั้งแต่ยังเด็ก (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) โดยจะอ่าน หนังสือเรียนล่วงหน้าและหาความรู้เพิ่มเติมในห้องสมุดอยู่เสมอ (สุ) เมื่อเรียนและอ่านมาก ท่านจึง เริ่มตั้งคำถาม (ป) กับตนเองว่าเรียนไปเพื่ออะไร จนได้ คำตอบว่าต้องเรียนเพื่อเอาความรู้ไม่ใช่เอาคะแนน ผลปรากฏว่าท่านยังประสบความสำเร็จทางการศึกษา มากยิ่งขึ้น และเมื่อเรียนมากอ่านมาก ท่านก็ทำการ พิจารณาซึ่งนำหน้าความรู้ต่างๆ ที่ตนเองมี (จ) เช่น

ความรู้ใหม่มีประโยชน์จริงก็จดจำไว้ ความรู้ทั่วไปอย่างภูเขาสูง/สะพานยาวที่สุดในโลก แม้จะเป็นความรู้แต่เมื่อไม่ได้นำไปประโยชน์จริง ก็ไม่ทบทวนและจดจำ ผลคือท่านชนะการแข่งขันวิชาการระดับโรงเรียนคาทอลิก (ลิ) จนตั้งเป้าหมายว่าจะศึกษาต่อในสายวิศวกรรมศาสตร์

กระบวนการแสวงหาความรู้ตามแนวคิด “สุจิตปุถุ” ดังกล่าว ยังคงดำเนินต่อเนื่องเรื่อยมาตลอดชีวิตของพระไพศาล วิสาโล และมีอิทธิพลให้ท่านหันมาสนใจเรื่องสังคมและการเมือง จนเลือกเรียนในเอกประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ ธรรมศาสตร์ ซึ่งกลายเป็นช่วงชีวิตที่ท่านได้มีโอกาสทำงานด้านอสังหาและศึกษาในเรื่องศาสนา การปกครอง สิทธิพลเมือง และการแก้ไขปัญหาในสังคม ร่วมกับเหตุการณ์สังหารนักศึกษา 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2519 ซึ่งพระไพศาล วิสาโล และเพื่อนๆ ที่ประท้วงโดยสันติวิธีถูกจับขัง (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) (สุ) ท่านจึงเริ่มตระหนักว่าการแก้ปัญหาด้วยการเผชิญหน้า หรือการใช้ความรุนแรงทุกรูปแบบ เป็นวิธีการที่ไม่ควรนำมาใช้และไม่ควรเกิดขึ้นอีก (จิ) ท่านจึงตั้งคำถามถึงวิธีการที่เหมาะสมในการแก้ปัญหา (ป) โดยทำการศึกษาแนวคิดการแก้ปัญหาทั้งของตะวันตก อินเดีย และตะวันออก จนพบว่า การแก้ไขปัญหาเชิงสันติวิธี เป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพ มีกรณีศึกษาที่เห็นผลจริง และมีความเกี่ยวพันอย่างลึกซึ้งกับหลักการของพระพุทธศาสนา ท่านจึงยึดหลักการดังกล่าวเป็นหลักสำคัญในการสื่อสารเรื่อยมา (ลิ) จนเข้าสู่ร่วมกาสาปัสตร์ซึ่งสามารถอธิบายกระบวนการข้างต้นได้ ดังภาพประกอบ 2

ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า กระบวนการแสวงหาความรู้ของพระไพศาล วิสาโล มีความสัมพันธ์และเกี่ยวโยงมาถึงประเด็นทางการสื่อสารศาสนา

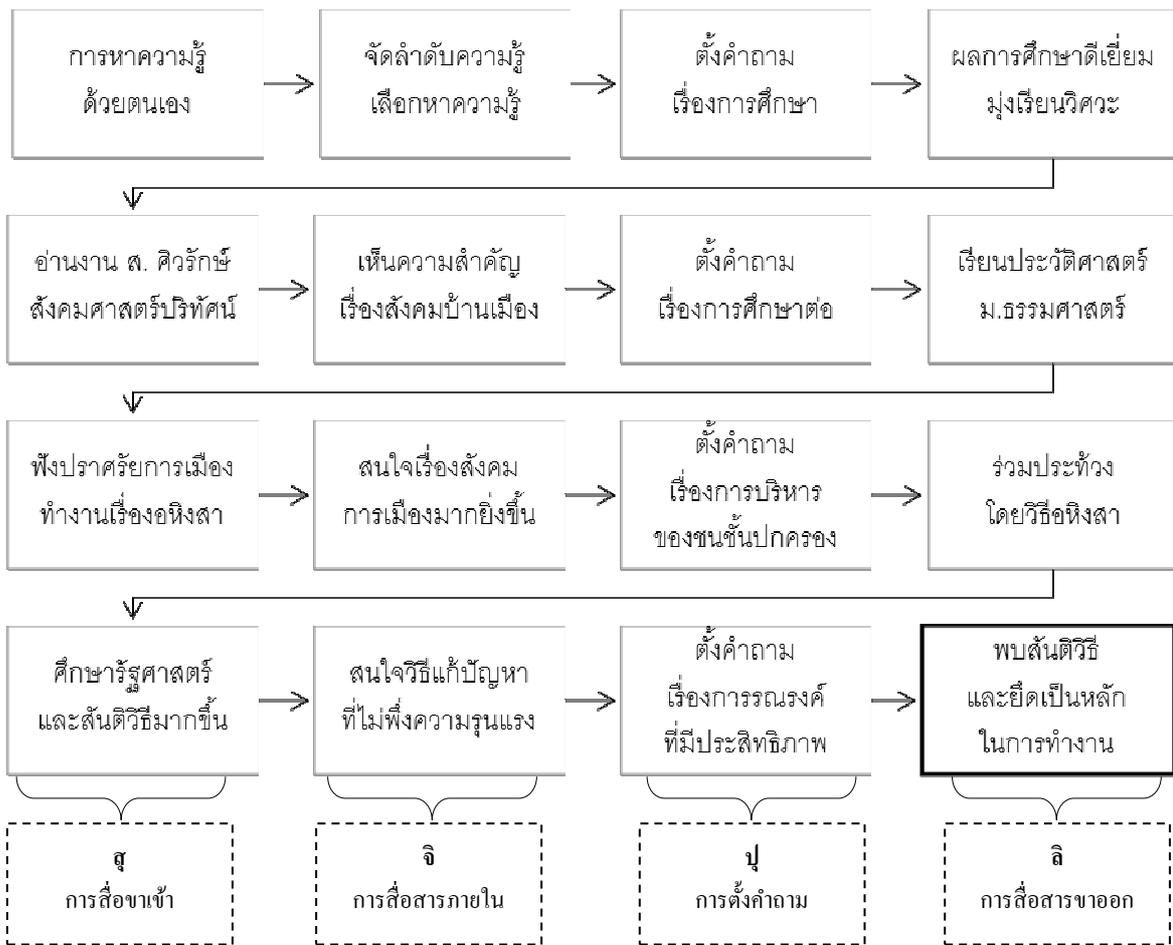
ในทุกๆ มิติ ดังเช่นมิติการสื่อสารเชิงสันติวิธีในภาพประกอบ 2 ซึ่งจะค่อยๆ และเกิดขึ้นอย่างเป็นลำดับขั้น ตามแต่องค์ความรู้ที่ได้สะสม ร่วมกับประสบการณ์ตั้งแต่วัยเด็ก วัยทำงาน กระทั่งตัดสินใจบวชเป็นพระ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

“นวัตกรรมสื่อ” ของพระไพศาล วิสาโล

พระไพศาล วิสาโล เลือกใช้สื่อหลากหลายประเภทเพื่อให้เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายคือ พุทธศาสนิกชนรุ่นใหม่ ผู้มีการศึกษา และหน่วยงานที่ทำงานเกี่ยวข้องกับประชาชน (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) ซึ่งผลการวิจัยในส่วนของนวัตกรรมสื่อ พบว่าพระไพศาล วิสาโล ใช้สื่อ 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ “สื่อดั้งเดิม” และ “สื่อสมัยใหม่” (กาญจนา แก้วเทพ, 2554) ดังต่อไปนี้

1. “สื่อดั้งเดิม” ผ่านกิจกรรม “ธรรมยาตรา ลุ่มน้ำปะทาว” อำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ (ศูนย์ประสานงานโครงการธรรมยาตราลุ่มน้ำลำปะทาว, 2557) ซึ่งเป็นกิจกรรมที่เกิดจากการประยุกต์สื่อพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา อย่างการเจริญสติและการจาริกแสวงบุญ เข้ากับกิจกรรมการอนุรักษ์ป่า โดยพระไพศาล วิสาโล มองว่าการอนุรักษ์และการปฏิบัติธรรมไม่จำเป็นจะต้องแยกจากกัน เพราะการเดินทางทำระยะเวลา 7-8 วัน นอกจากจะเป็นการเจริญสติและการน้อมจิตให้เข้าถึงธรรมชาติแล้ว ยังเป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ว่า ผู้ที่ร่วมกิจกรรมทุกคนพร้อมที่จะลำบากเพื่อปกป้องธรรมชาติ โดยใช้กิจกรรมทั้งทางพุทธและเชิงอนุรักษ์เป็นกิจกรรมหลักในแต่ละวัน

ธรรมยาตรา เป็นนวัตกรรมสื่อในฐานะที่พระไพศาล วิสาโล ได้พัฒนาพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งเป็นเรื่องของความเชื่อและจิตวิญญาณให้กลายเป็นกิจกรรมที่มีเนื้อหาเชิงอนุรักษ์อันเป็นองค์ความรู้

ภาพประกอบ 2 อิทธิพลในการเลือกประเด็นการสื่อสารศาสนาตามแนวทาง “สุจิปุลิ”

ผลลัพธ์ของกิจกรรมซึ่งจัดต่อเนื่องกว่า 10 ปี จึงเกิดเป็นกลุ่มคนอนุรักษ์ ดันน้ำกลุ่มใหม่ๆ ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมากระหว่างคน ธรรมะ และธรรมชาติ

2. “สื่อสมัยใหม่” หมายถึงสื่อประเภทต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายหลังสื่อดั้งเดิมทางพระพุทธศาสนา โดยพระไพศาล วิสาโล ใช้นวัตกรรมสื่อสมัยใหม่ทั้งสิ้น 4 ประเภท คือ

2.1) สื่อโทรทัศน์ พระไพศาล วิสาโล ได้รับเลือกจากสื่อมวลชนให้เป็นตัวแทนในสายศาสนา ในการเสนอคำแนะนำ และการแก้ไขปัญหาทางสังคมต่างๆ เช่น ความต่าง

พร้อมในวงการศาสนา และการแก้ไขปัญหาความรุนแรงโดยสันติวิธี ฯลฯ โดยมีปัจจัยที่ทำให้ได้รับเลือก คือ 1) พระไพศาล วิสาโล มีภูมิหลังในการทำงานในสายเอ็นจีโอ (NGO) ซึ่งทำงานรณรงค์ช่วยเหลือนักโทษทางการเมืองในเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ทำให้เอ็นจีโอรุ่นหลังๆ ที่ก่อกำเนิดมาจากเหตุการณ์ “ป่าแตกคืนเมือง” (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) ซึ่งกำลังสนใจเรื่องของ “ศาสนากับสังคม” ให้การยอมรับและมาขอความรู้และคำแนะนำจากพระไพศาล วิสาโล อยู่เสมอ ท่านจึงต้องทำงานด้านสังคมวัฒนธรรมตั้งแต่ยังเป็นพระบวชใหม่ สื่อจึงเริ่ม

รู้จักท่านมาตั้งแต่ช่วงนั้น 2) ผลงานของพระไพศาล วิสาโล เป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขปัญหาสังคม และเป็นงานที่ทำร่วมกับองค์กรมูลนิธิ หรือเครือข่ายต่างๆ จนทำให้ได้รับการยอมรับและได้รับรางวัลเชิดชูมากมาย ทั้งจากสถาบันสื่อและสถาบันทางวิชาการ จนมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปและ 3) พระไพศาล วิสาโล มีวิธีการตอบคำถามที่ใช้องค์ความรู้สันติวิธี (ทางโลก) พุทธสันติวิธี (ทางธรรม) และศาสนา กับสังคมเป็นหลักในการตอบคำถามหรือเสนอแนะทางออกต่างๆ ซึ่งเป็นวิธีการที่อะลุ่มอล่วย สื่อจึงให้ความไว้วางใจเลือกท่านเป็นตัวแทนในการตอบคำถาม

สื่อโทรทัศน์ มีความเป็นนวัตกรรม ในฐานะที่เป็นสื่อที่สามารถเอาชนะเรื่องของเวลาและสถานที่ เพราะพระไพศาล วิสาโล สามารถสื่อสารไปยังพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมากในเวลาเดียวกัน โดยที่ไม่จำเป็นจะต้องอยู่ต่อหน้าเหมือนกับการสื่อสารศาสนาในอดีต โดยท่านมีวิธีการในการใช้สารที่นุ่มนวล และผสมผสานความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมอย่างเหมาะสม

2.2) **สื่อสิ่งพิมพ์** พระไพศาล วิสาโล ใช้ทั้ง 1) หนังสือเล่ม 2) หนังสือพิมพ์ และ 3) นิตยสาร ในการสื่อสารศาสนา ในส่วนของหนังสือ มีทั้งงานเขียนที่เป็นผลงานของท่านเอง งานเขียนร่วม งานแปล และงานแปลร่วม ถึง 183 เล่ม (ปี พ.ศ. 2555) (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) ลักษณะการเขียนแบ่งออกเป็น 2 ยุค คือ ยุคบวชใหม่ (พ.ศ. 2526-2536) เป็นงานเขียนที่เน้นงานวิชาการเป็นหลัก เขียนเพื่อสนับสนุนการทำงาน

ในสายสังคมวัฒนธรรม โดยเอาหลักธรรมแทรกไว้ในเนื้อหา และยุคหลัง (พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา) เน้นงานเขียนที่เป็นธรรมะในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้หนังสือธรรมะ เป็นสื่อสมัยใหม่ที่นิยมใช้กันมาก ตั้งแต่เข้าสู่ยุคสื่อสารมวลชน แต่ผลงานของพระไพศาล วิสาโล มีความเป็นนวัตกรรม เพราะท่านเลือกนำเสนอความรู้ที่มาจากทั้งทางโลกและทางธรรม แม้ว่างานที่ท่านเขียนในยุคหลังจะเน้นเรื่องหลักธรรม แต่ก็ยังคงเป็นหลักธรรมที่ผูกเข้ากับเหตุการณ์/เรื่องราวในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่หนังสือที่เน้นหลักธรรมล้วนๆ ซึ่งไม่เข้ากับกลุ่มผู้รับสาร ยุคใหม่ ผลงานของพระไพศาล วิสาโล ในหนังสือพิมพ์ เช่น กรุงเทพธุรกิจ คมชัดลึก มติชนรายวัน Bangkok Post และนิตยสาร เช่น ฉลาดซื้อ ซีเคร็ต สารคดี อิมเมจ ฯลฯ สะท้อนให้เห็นความสามารถของพระไพศาล วิสาโล ในการวิเคราะห์กลุ่มผู้รับสาร เพราะท่านเลือกประเด็นการสื่อสารที่แตกต่างกันตามแต่ลักษณะของหนังสือพิมพ์และนิตยสารแต่ละฉบับ เช่น เน้นการตอบปัญหาทางโลกในหนังสือพิมพ์คมชัดลึก ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ตลาด แต่เลือกนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับสันติภาพ ในหนังสือพิมพ์มติชนรายวัน ซึ่งเน้นนำเสนอข่าวสังคมและการเมือง

หนังสือพิมพ์และนิตยสารมีความเป็นนวัตกรรม คือ การเลือกนำเสนอเรื่องราวที่เน้นความเป็นโลกียวิสัย โดยพระไพศาล วิสาโล สอดแทรกธรรมะเข้าไปในบทความที่เน้นนำเสนอเหตุการณ์และเรื่องราวที่น่าสนใจในชีวิตประจำวัน เช่น กรณีศึกษาจากต่างประเทศ เหตุการณ์สำคัญในสังคมไทย ฯลฯ รูปแบบภาษาที่ใช้ก็เป็นภาษาที่เรียบง่าย นำเสนอ

บทความที่มีความกระชับ ทำให้ผู้ที่เสพสื่อดังกล่าวสามารถเข้าถึงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาผ่านเรื่องราวที่น่าสนใจและเข้าใจง่าย โดยเฉพาะการใช้นามปากกาในนิตยสาร เช่น “ภาวัน” ในนิตยสาร อิมเมจ เพราะช่วยให้พระไพศาล วิสาโล สามารถเลือกใช้สารหรือเรื่องราวที่มีสีสันเหมาะกับนิตยสาร รวมทั้งป้องกันไม่ให้เกิดการปัดรับเนื้อหา เพราะเรื่องราวที่นำเสนอขัดกับภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ที่ควรจะธรรมะธรรมโม

2.3) สื่อกิจกรรม พระไพศาล วิสาโล ใช้การอบรม บรรยาย และเสวนาธรรม เช่น อบรมทักษะการปฏิบัติต่อผู้ชุมนุมโดยสันติวิธี โครงการเผชิญความตายอย่างสงบ ฯลฯ เป็นกิจกรรมที่จัดอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด ทั้งนี้ การใช้สื่อกิจกรรมมีความเป็นนวัตกรรมใน 2 ลักษณะ คือ 1) ในการอบรม/บรรยายธรรมแต่ละครั้ง พระไพศาล วิสาโล จะเป็นผู้พิจารณาประเด็นการสื่อสารด้วยตัวท่านเอง ผ่านการวิเคราะห์ผู้รับสารและสถานการณ์ ซึ่งเป็นการประยุกต์ใช้องค์ความรู้ในสายนิเทศศาสตร์เข้ากับการสื่อสารศาสนา และ 2) เป็นการพัฒนากิจกรรมทางพุทธ อย่างการเทศน์ ให้มีมิติที่น่าสนใจมากยิ่งขึ้น โดยการประยุกต์องค์ความรู้ทางโลกเข้ากับการปฏิบัติธรรม ผ่านการอบรม/บรรยายเชิงปฏิบัติต่างๆ ซึ่งจะช่วยให้ผู้รับสารเข้าใจประเด็นที่ท่านต้องการสื่อสาร ได้ดีกว่าการใช้วาจาเพียงอย่างเดียว (อรรชรอน ปิลันธน์โอวาท, 2552)

2.4) สื่อใหม่ พระไพศาล วิสาโล ใช้เว็บไซต์ visalo.org (ผู้ดูแลเว็บไซต์วิสาโล, 2556) เป็นช่องทางหลักในการรวบรวมผลงานจากสื่อทุกประเภท อาทิ งานเขียนและการบรรยายต่างๆ มาไว้ในแหล่งเดียวกัน โดยจัดเป็นหมวดหมู่ชัดเจนและเข้าถึง

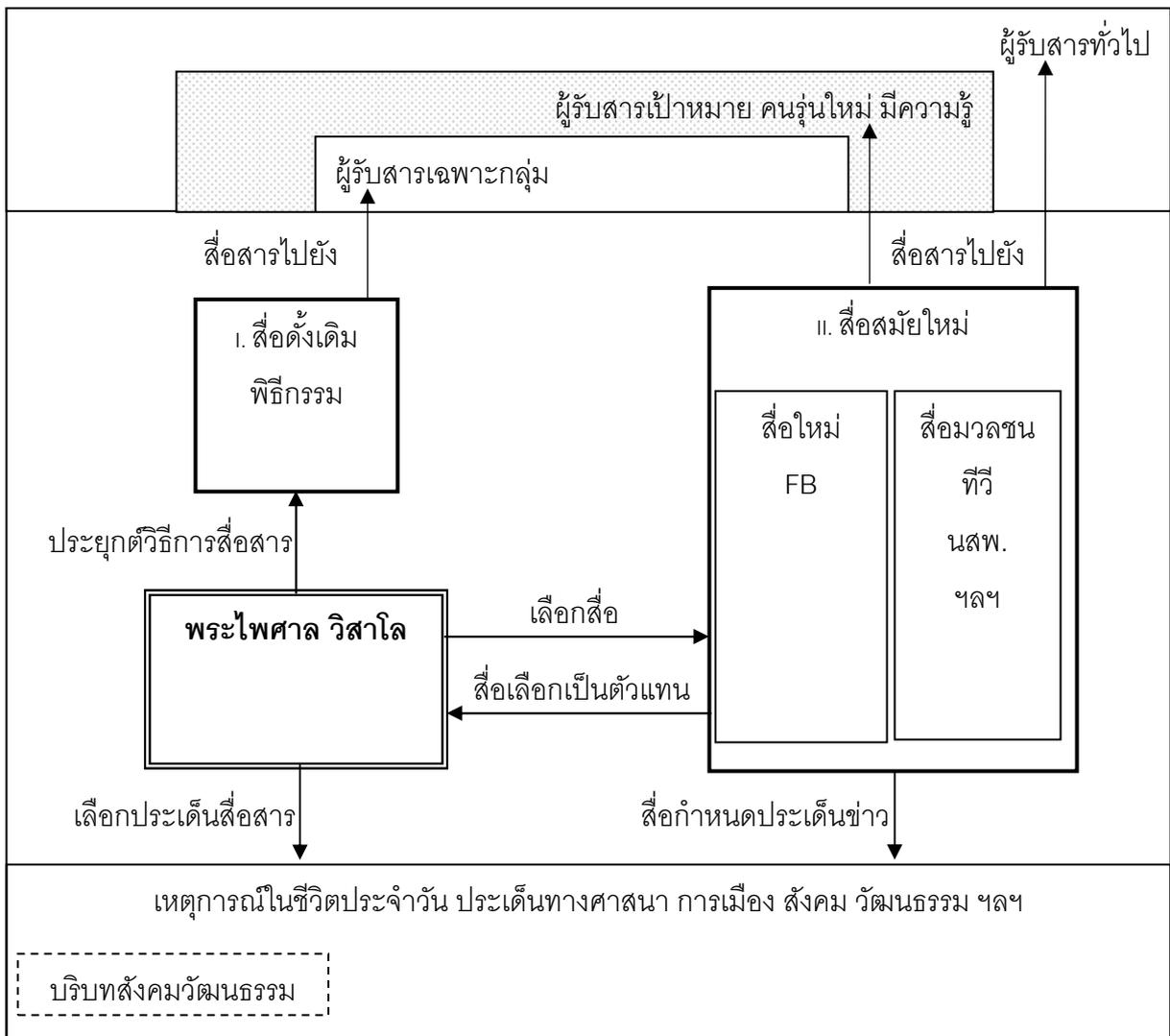
ง่าย ตลอดจนใช้เป็นช่องทางในการสื่อสารและประชาสัมพันธ์กิจกรรมอบรม/บรรยายของท่านในแต่ละเดือน และยังใช้ Facebook “พระไพศาล วิสาโล - Phra Paisal Visalo” (พระไพศาล วิสาโล, 2557ก) และ Twitter “@PVisalo” (พระไพศาล วิสาโล, 2557ข) ในการสื่อสารศาสนา โดยนำเสนอเหตุการณ์สำคัญในช่วงนั้นๆ ธรรมะสั้นๆ ในชีวิตประจำวัน และการตอบปัญหาธรรมะ

สื่อใหม่เป็นนวัตกรรมทางการสื่อสารศาสนา ในมิติที่เป็น การเปลี่ยนแปลงกระบวนการสื่อสารสู่ระบบดิจิทัลที่ไร้พรมแดน โดยพระไพศาล วิสาโล ใช้คุณสมบัติของสื่อใหม่ คือ การหลอมรวมสื่อทุกประเภทมาไว้ในจุดเดียวกัน และยังทำการจัดการเนื้อหา ออกแบบ และดูแลสื่อใหม่ต่างๆ เหล่านี้ด้วยตัวท่านเอง

นอกจากสื่อดั้งเดิมและสื่อสมัยใหม่ที่ได้กล่าวไปแล้ว พระไพศาล วิสาโล ยังใช้สื่ออื่นๆ ในการสื่อสารศาสนา ได้แก่ 1) **เครือข่ายการสื่อสาร** ซึ่งพบในการทำกิจกรรมทั้งธรรมยาตรา งานสันติวิธี และงานเผชิญความตายอย่างสงบ โดยเป็นผู้ริเริ่มและพัฒนางานในสถาบัน มูลนิธิ และเครือข่ายพุทธต่างๆ ทั้งของไทยและต่างชาติ และ 2) **การทำวิจัย** ซึ่งเป็นนวัตกรรมสื่อที่แตกต่างจากพระนักสื่อสารรูปอื่นๆ (จิราพร เนติธาดา, 2542; ปุณณนุช ชุตติมา, 2543; ทศนีย์ เจนวิถีสุข และคณะ, 2549; ชลธิชา ชูชาติ, 2552; ฉวีมณฑล สุขไพบุญย์, 2553; สิริลักษณ์ ศรีจินดา, 2553) โดยท่านใช้วิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์ ซึ่งเป็นหลักการทางวิทยาศาสตร์ในการสื่อสารศาสนา ซึ่งเป็นเรื่องทางจิตวิญญาณ ทำให้ท่านได้รับความเชื่อถือจากกลุ่มเป้าหมาย โดยแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเป็นองค์ความรู้ที่พิสูจน์ได้

จากการศึกษา “นวัตกรรมสื่อ” ในภาพรวม ทำให้พบประเด็นที่น่าสนใจ ดังนี้ 1) พระไพศาล วิสาโล ใช้การผูกประเด็นการสื่อสารให้เกิดการเชื่อมโยงระหว่างสื่อต่างๆ คือ ตอกย้ำประเด็นหนึ่งๆ ทั้งสื่อดั้งเดิม สื่อสมัยใหม่ และสื่ออื่นๆ ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับการสื่อสารการตลาดแบบบูรณาการ หรือ IMC 2) ทำการสื่อสารอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลา 30 พรรษา โดยนำเสนอแบบผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนระหว่างสื่อ 3) ท่านยังคงรักษาประเพณีปฏิบัติตลอดจนใช้สื่อดั้งเดิมทางศาสนาในการสื่อสาร เพียงแต่มีการเลือกใช้สื่อแต่ละประเภทตามบริบท

ของสังคม และกลุ่มเป้าหมาย 4) สื่อต่างๆ ที่พระไพศาล วิสาโลใช้ในการสื่อสารศาสนา เป็นการพัฒนาทั้งวัตถุประสงค์ กระบวนการ และวิธีคิด เช่น การใช้สื่อสิ่งพิมพ์แทนสื่อบุคคล กลุ่มเป้าหมายจึงสามารถศึกษารวมะของท่านได้โดยไม่ต้องเข้าถึงตัว การประยุกต์ใช้สื่อพิธีกรรม และการใช้วิธีคิดแบบทางโลก และธรรมควบคู่กันในการคิดแก้ปัญหา ฯลฯ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิด “นวัตกรรมการสื่อสาร” (กาญจนา แก้วเทพ, 2556) ทั้งนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างประเด็นการสื่อสาร สื่อ และกลุ่มเป้าหมายสามารถแสดงได้ดังภาพประกอบ 3

ภาพประกอบ 3 ความสัมพันธ์ระหว่าง ประเด็นการสื่อสาร สื่อ และกลุ่มเป้าหมาย

“นวัตกรรมการ” ของพระไพศาล วิสาโล

การใช้ “นวัตกรรมการ” ที่มีประสิทธิภาพ มีปัจจัยสำคัญมาจาก “นวัตกรรมการ” ซึ่งเป็นกลวิธีที่พระไพศาล วิสาโล ใช้ในการสร้างสารหรือเนื้อหาในการสื่อสารศาสนา โดยผลการศึกษพบว่า มีรูปแบบการใช้สารที่โดดเด่น 9 ประการ

1) **การเล่าเรื่อง** พระไพศาล วิสาโล เล่าเรื่องราวต่างๆ ด้วยความกระชับ โดยยกเรื่องเล่าและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในขณะที่ทำกรสื่อสาร เช่น ยกเรื่องสมาร์ตโฟนในช่วงที่โจรขโมยมือถือกำลังระบาด (สถานีวิทยุ ม.อ. หาดใหญ่, 2556) หรือพูดเรื่องแมนเดลาในช่วงที่มีข่าวการเสียชีวิต (พระไพศาล วิสาโล, 2557ค) ฯลฯ เนื่องจากประเด็นที่ยกมา เป็นประเด็นที่กำลังอยู่ในความสนใจและมีความใกล้ชิดกับผู้รับสาร จึงทำให้ผู้รับสารที่ติดตาม สามารถเข้าใจธรรมะที่ผูกโยงไว้ได้โดยง่าย

2) **การผสมผสานเรื่องทางโลกและทางธรรม** ซึ่งเป็นการสื่อสารศาสนาแบบ Hybrid โดยการยกเรื่องราวทางโลกขึ้นมาเทียบกับเรื่องราวทางธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

3) **การอ้างอิงข้อมูลทางวิชาการ** งานเขียนของพระไพศาล วิสาโล ส่วนใหญ่มักจะใช้ข้อมูลจากหนังสือ บทความในนิตยสารเนื้อหาหนักหรือผลการวิจัยทั้งในประเทศและต่างประเทศมาเป็นส่วนประกอบสำคัญในงานเขียน โดยให้ความสำคัญกับข้อมูลเชิงลึกที่มีเหตุผลและน่าสนใจ เพื่อดึงดูดกลุ่มผู้อ่านให้ติดตามอ่าน ก่อนจะแทรกเรื่องราวทางธรรมเข้าไปในเนื้อหา ทำให้ผู้รับสารที่ไม่ชอบอ่านงานเขียนธรรมะล้วนๆ สามารถเข้าถึงได้ง่าย

4) **อารมณ์ขัน** พระไพศาล วิสาโล มักจะใช้สารในเชิงขบขัน เมื่อต้องบรรยายธรรมในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มผู้รับสารโดยตรง แต่จะใช้สารที่มีลักษณะจริงจังกับตัวอย่างหรือเรื่องเล่าที่ยกมาเปรียบเทียบ ทำให้บรรยากาศในการสื่อสารศาสนาดูไม่เคร่งเครียดจริงจัง เหมือนกับการเทศนาในสื่อดั้งเดิมทางพระพุทธศาสนา

5) **การดึงอารมณ์** พระไพศาล วิสาโล เรียบเรียงสารในลักษณะของการดึงอารมณ์ระหว่างอารมณ์จริงจังโศกเศร้ากับอารมณ์สุข โดยเฉพาะเมื่อท่านต้องการสื่อสารกับกลุ่มเป้าหมายในประเด็นที่เป็นใจความสำคัญ ท่านมักเปลี่ยนน้ำเสียง ภาษาและจังหวะในการสื่อสารให้จริงจัง แล้วจึงดึงอารมณ์กลับมาด้วยเรื่องราวเชิงบวก เพื่อปรับบรรยากาศในการสื่อสารศาสนาให้เป็นปกติ ก่อนจะสื่อสารเรื่องราวในประเด็นอื่นๆ ต่อไป

6) **การร้อยถอนเพื่อสร้างความหมายใหม่** เป็นลักษณะการสื่อสารศาสนา ที่ปรับปรุงหลักธรรมในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นเรื่องของข้อธรรมล้วนๆ และศัพท์บาลี ให้เป็นภาษาไทยทั่วไปที่เข้าใจง่าย มักพบในการตอบปัญหาธรรม เช่น การตอบคำถามพุทธศาสนิกชนในหนังสือพิมพ์คมชัดลึก (คมชัดลึก, 2554; พระไพศาล วิสาโล, 2557ก, 2557ข) ซึ่งเป็นการอธิบายธรรมที่ใช้ภาษาและตัวอย่างที่เข้าใจง่าย โดยจะพยายามเลี่ยงศัพท์บาลีหรือการอ้างความหมายที่ซับซ้อน

7) **ความใกล้ชิด** พระไพศาล วิสาโล ยกประเด็นที่ใกล้ตัวกลุ่มเป้าหมายในการอธิบายธรรม เช่น พูดเรื่องลูกและลูกศิษย์ ในการบรรยายธรรมต่อครูและผู้ปกครอง (ทอสีวิดีโอ, 2555) หรือ

เรื่องการบริโภคในนิตยสารฉลาดซื้อ (ศูนย์ข้อมูลฉลาดซื้อ มูลนิธิเพื่อผู้บริโภค, 2557) ช่วยดึงความสนใจและอารมณ์ ในฐานะที่เป็นประเด็นใกล้ชิดที่ผู้รับสารให้ความสำคัญ

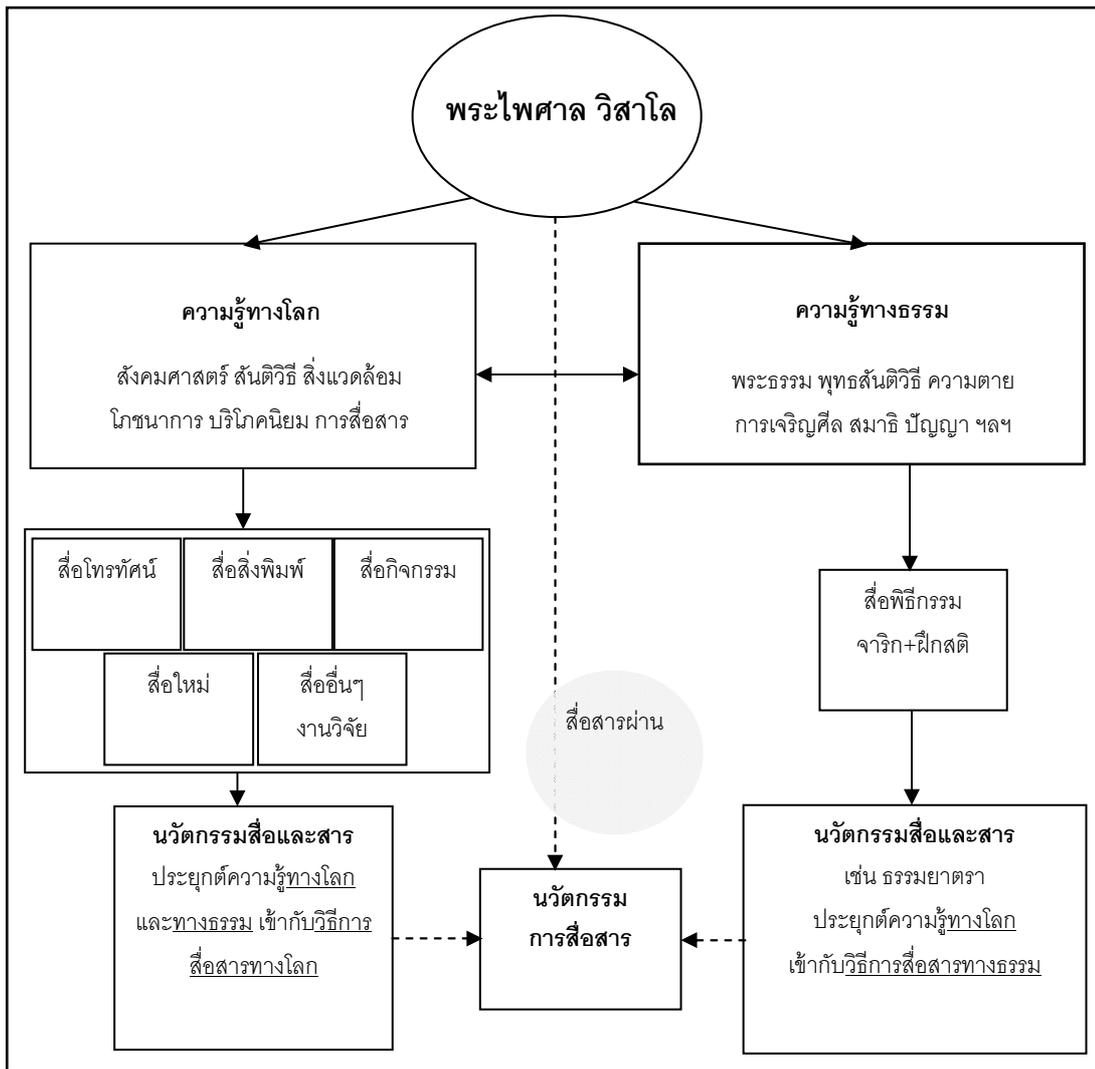
8) **ภาษาที่สะท้อนความถ่อมตัว** พระไพศาล วิสาโล ได้รับการยอมรับและได้รางวัลเชิดชูจากองค์กร/สถาบันต่างๆ มากมาย แต่กลับเลือกที่จะปฏิเสธในความสำเร็จเหล่านั้น โดยมักจะกล่าวในบทสัมภาษณ์ และประวัติในหนังสือเล่มต่างๆ ว่าสิ่งเหล่านั้นล้วนแต่เป็นโลกธรรม (ลาภ ยศ สรรเสริญ) ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ ฯลฯ เป็นระบบคิดที่สร้าง ความนับถือ ในหมู่พุทธศาสนิกชนให้สูงขึ้น

9) **สารภาษาอังกฤษ** พระไพศาล วิสาโล มีผลงานภาษาอังกฤษที่ตีพิมพ์ในหนังสือต่างประเทศ ซึ่งใช้ประเด็นการสื่อสาร 4 มิติหลัก และใช้นวัตกรรมสารเช่นเดียวกับสารภาษาไทย เช่น เขียนบทความ “The Seven Factors of a Peaceful Death: A Theravada Buddhist Approach to Death in Thailand” ซึ่งเกี่ยวกับความตายอย่างสงบลงในหนังสือ Buddhist Care for the Dying and Bereaved (เว็บไซต์วิสาโล, 2556) เป็นต้น ทำให้การสื่อสารศาสนามีขอบข่ายกว้างกว่าในประเทศไทย

การศึกษานวัตกรรมสื่อและสารของพระไพศาล วิสาโล สามารถสรุปความเป็นนวัตกรรมสื่อสารศาสนา ในลักษณะของ “นวัตกรรมการสื่อสาร” (กาญจนา แก้วเทพ, 2556ค) ดังนี้

พระไพศาล วิสาโล ใช้นวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาโดยการ

- 1) พัฒนาตัวสื่อ เช่น การใช้สื่อสมัยใหม่รวมกับสื่อดั้งเดิม
- 2) เปลี่ยนวิธีการใช้สื่อ เช่น ใช้ Facebook เป็นสถานที่พบปะระหว่างท่านกับกลุ่มเป้าหมาย
- 3) เปลี่ยนเนื้อหาสาร โดยใช้เรื่องราวทางโลกและทางธรรม
- 4) เปลี่ยนสัมพันธ์บท คือ สื่อสารประเด็นเดียวกันในสื่อหลายประเภท เช่น ใช้สื่อพิธีกรรมกับชาวบ้าน ใช้บทความในนิตยสารกับคนเมือง
- 5) หลอมรวมสื่อ โดยรวมทุกสื่อไว้ในเว็บไซต์
- 6) สร้างรูปแบบการสื่อสารใหม่ เช่น เปลี่ยนจากการเทศน์มาเป็นการอบรม
- 7) เปลี่ยนแบบจำลองทางการสื่อสาร เป็นแบบล่างขึ้นบนที่รับฟังประชาชน และมีการสื่อสารสองทาง ทั้งนี้สามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง
- 8) เปลี่ยนหน่วยทางการสื่อสาร จากระหว่างบุคคลมาเป็นมวลชนและประชากรเน็ต
- 9) การเพิ่มหน้าที่สื่อ จากการเผยแพร่ข้อมูลมาเป็นการสร้างความสามัคคีและกระตุ้นจิตอนุรักษ์ และ
- 10) การเชื่อมโยงแต่ละภาคส่วนเข้าด้วยกัน การใช้องค์ความรู้ (โลกและธรรม) เข้ากับนวัตกรรมการสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล ดังภาพประกอบ 4

ภาพประกอบ 4 นวัตกรรมสื่อสาร (รูปแบบการสื่อสาร) ศาสนาของพระไพศาล วิสาโล

อภิปรายผล

พระไพศาล วิสาโล ใช้ “นวัตกรรมสื่อ” และ “นวัตกรรมสาร” ในการสื่อสารศาสนา ผ่านการผสมผสานองค์ความรู้ทางโลกเข้ากับองค์ความรู้ทางธรรม เพื่อพัฒนาการสื่อสารศาสนาให้มีความน่าสนใจ และตรงกับรูปแบบการเปิดรับข่าวสารของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน ทั้งความทันต่อเหตุการณ์ การให้ความรู้ความบันเทิง และหลีกเลี่ยงการนำเสนอแต่หลักธรรมล้วนๆ เหมือนกับการสื่อสารศาสนาในอดีต เช่น การใช้นามปากกาในการสื่อสารผ่านนิตยสารผู้หญิง หรือการใช้นักวิชาการในการสร้างสาร ฯลฯ

เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทยยุคปัจจุบัน

พระสงฆ์เป็นหนึ่งในพุทธบริษัท 4 ที่มีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน โดยมีหน้าที่ภายในในการศึกษาหลักธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตลอดจนบริหารจัดการดูแลความสงบเรียบร้อยภายในสถาบันศาสนา ฯลฯ และหน้าที่ภายนอก ในการเผยแผ่พระธรรม เพื่อรักษาความศรัทธาในหมู่พุทธศาสนิกชนและสร้างความศรัทธาใหม่ๆ ในหมู่คนรุ่นหลัง เพื่อให้พระพุทธศาสนามีบุคคลที่จะคอยสนับสนุนค้ำชู

และสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงสืบต่อไป

พระสงฆ์ในฐานะนักสื่อสารศาสนานยุคใหม่ มีแนวทางสำคัญในการสื่อสารศาสนาให้ประสบความสำเร็จ ดังต่อไปนี้

1. ก่อนการสื่อสารศาสนา: สารดี

1.1) พระสงฆ์จะต้องเตรียมตนเองให้พร้อมเป็นผู้สื่อสารศาสนาที่ดี โดยการเตรียมความรู้ต่างๆ ทั้งทางโลกและทางธรรมอย่างเหมาะสม ดังที่ พระไพศาล วิสาโล เคยกล่าวไว้ใน หนังสือ “3 ทศวรรษ พระไพศาล วิสาโล” ว่า หากพระสงฆ์เป็นผู้ที่ไม่มีความสนใจในความเป็นไปของโลกมากพอ จะไม่สามารถสื่อสารกับประชาชนได้ เพราะสิ่งที่สื่อสารจะมีแต่นามธรรม ยากต่อการหยิบจับหรือทำความเข้าใจ (ชมรมกัลยาณธรรม, 2556) พระสงฆ์ซึ่งรู้ว่าตนเองจะต้องทำการสื่อสารในเรื่องใด จึงควรเป็นผู้ที่มีความรู้และเข้าใจในประเด็นนั้นๆ อย่างถ่องแท้

1.2) พระสงฆ์ต้องทำการวิเคราะห์ผู้รับสาร เพื่อให้เข้าใจถึงพฤติกรรมการรับสาร และความสนใจของกลุ่มผู้รับสาร อันจะช่วยให้พระสงฆ์สามารถพัฒนาสารที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายนั้นๆ ได้

2. การสื่อสาร: สื่อดี

นอกจากสารที่ตรงกับความสนใจและพฤติกรรมการรับสารของกลุ่มเป้าหมาย พระสงฆ์ยังต้องพิจารณาเลือกใช้สื่อประเภทต่างๆ ตามบริบทของสังคม กลุ่มผู้รับสาร เวลาและสถานที่อย่างเหมาะสม ทั้งนี้ ด้วยความที่พระสงฆ์มีลักษณะของสื่อบุคคลที่มีประสิทธิภาพ (กาญจนา แก้วเทพ, 2549) คือ ความน่าไว้วางใจ (Trustworthiness) ความน่าเชื่อถือ (Credibility) และทักษะทางการสื่อสาร (Communication skill) จึงมีความได้เปรียบในการ

สื่อสาร และหากพระสงฆ์สามารถเลือกสื่อได้เหมาะสมกับบริบททางการสื่อสาร จะยิ่งช่วยสนับสนุนให้การสื่อสารมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลที่ดียิ่งขึ้น

3. หลังการสื่อสาร: พัฒนาการสื่อสาร

พระสงฆ์ยุคใหม่ เป็นพระสงฆ์ที่ใช้การสื่อสารแบบสองทางในการสื่อสารศาสนา โดยรับฟังความคิดเห็น ความต้องการ และข้อเรียกร้องจากพุทธศาสนิกชน เพื่อปรับปรุงการสื่อสารศาสนาให้เหมาะสมและตรงกับความต้องการของกลุ่มผู้รับสาร โดยเฉพาะการปรับใช้สื่อและสาร ตามบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ พระสงฆ์ในปัจจุบัน ยังเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาสังคมกับภาคประชาชน เอกชน และภาครัฐ การฟังความเห็นแบบเคารพในองค์ความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม จะนำมาซึ่งทางออกของปัญหาที่มีประสิทธิภาพ

การสื่อสารศาสนาของพระสงฆ์ยุคใหม่มีลักษณะของศาสนาเชิงรุก (Active buddhism) (ฉวีมณฑล สุขไพบุลย์, 2553) ซึ่งเป็นการสื่อสารที่เข้าใจความต้องการของกลุ่มผู้รับสาร ประเด็นที่สื่อสารจึงปรับให้เป็นลักษณะของธรรมะในชีวิตประจำวัน โดยการผูกเรื่องราวทางโลกที่น่าสนใจและมีประโยชน์ต่างๆ เข้ากับองค์ความรู้ทางธรรม เพื่อให้การสื่อสารศาสนามีลักษณะที่ย่อยง่ายและเข้าถึงกลุ่มผู้รับสาร โดยตัดอุปสรรคเรื่องเวลาและสถานที่ออกไป ส่งผลให้พุทธศาสนิกชนส่วนหนึ่งยังคงเข้าถึง และให้ความสำคัญกับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้พระพุทธศาสนายังคงมีพื้นที่และบทบาทไม่น้อยไปกว่าสถาบันทางสังคมอื่นๆ ในสังคมไทย

นอกจากนี้ งานวิจัยในวารสารวิชาการ

คุณธรรมความดี ฉบับปีที่ 1 และ 2 ยังได้กล่าวถึงถึงความสำคัญของ “สื่อ” และ “บทบาทของผู้สื่อสาร” ในฐานะผู้ส่งผ่านคุณธรรมและจริยธรรมอันดีงามสู่สังคมไทย อาทิ งานของ รุ่งนภา ตั้งจิตเรณูกุล (2555) ในการศึกษา **ผลกระทบและบทบาทของสื่อโทรทัศน์และสื่อสิ่งพิมพ์ด้านการปลูกฝังคุณธรรมศีลธรรม** อุไรวรรณ ธนสถิตย์ (2555) กับการศึกษา **คุณธรรมของความเป็นครู** หรือ วิชุดา กิจธรรม พรทิพย์ อันทิวโรทัย และ พิษชาติดา สุทธิแป้น (2556) ในบทความวิจัย **แนวปฏิบัติที่ดีในการถ่ายทอดคุณธรรมของครูไทย** เป็นต้น แสดงให้เห็นความสำคัญของการศึกษาวิจัย “ผู้ส่งสาร” (Sender) “สาร” (Message) และ “ช่องทางการสื่อสาร” (Channel) เพื่อปรับปรุงและพัฒนาการสื่อสารคุณธรรมจริยธรรมให้มีประสิทธิภาพเหมาะสมกับกลุ่ม “ผู้รับสาร” (Receiver) ในบริบทที่แตกต่างกัน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้

1.1) ผลการวิจัยแสดงให้เห็นรูปแบบของการสื่อสารศาสนา ทั้งการใช้ “สื่อ” และ “สาร” ที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งพระสงฆ์ องค์กร/หน่วยงาน และเครือข่ายพุทธต่างๆ ที่ต้องทำการสื่อสารศาสนาในยุคปัจจุบัน สามารถนำไปเป็นต้นแบบในการพัฒนาการสื่อสารศาสนาที่มีประสิทธิภาพได้ อาทิ การใช้งานวิจัยเป็นสื่อในการสื่อสารศาสนา เข้ากับลักษณะการเปิดรับสารของกลุ่มผู้รับสารยุคใหม่ที่มีความรู้ (อรวรรณ ปิณฑน์โอวาท, 2552) เพราะเป็นกลุ่มคนที่พิจารณาความน่าเชื่อถือของสาร จากข้อมูลหลักฐานต่างๆ ที่ปรากฏในสาร การสื่อสารศาสนาโดยใช้เรื่องทาง จิตวิญญาณลึกลับๆ อาจไม่

เพียงพอต่อผู้รับสารกลุ่มนี้

1.2) ผลการวิจัยแสดงรูปแบบการสื่อสารศาสนาที่มีลักษณะสรุปเป็นหมวดหมู่ชัดเจน ช่วยให้พระไพศาล วิสาโล และทีมงานสื่อสารศาสนาในทุกภาคส่วน เข้าใจภาพรวมทางการสื่อสารศาสนาที่กำลังดำเนินอยู่ในปัจจุบัน อันจะทำให้พระไพศาล วิสาโล และทีมงานเข้าใจบทบาทการสื่อสารศาสนา ตลอดจนแนวทางการสื่อสารที่จะมีในอนาคต

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในอนาคต

บทความวิจัยนี้ ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพในการศึกษา ทำให้ผลการวิจัยที่ออกมามีลักษณะของข้อมูลเชิงลึกมากกว่าข้อมูลในภาพกว้าง โดยเฉพาะเป็นการวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการสื่อสารของพระไพศาล วิสาโล เพียงรูปเดียว ผลการวิจัยที่ได้จึงยังจำกัดอยู่ในเรื่องของสื่อ สารและระบบความคิดของพระไพศาล วิสาโล ซึ่งเป็นมุมมองภายในเพียงด้านเดียว การวิจัยในอนาคต จึงควรจะให้ความสนใจศึกษาข้อมูลในภาพกว้าง เช่น ทศนคติและความคิดเห็นของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อการสื่อสารศาสนาของพระไพศาล วิสาโล ข้อดีและข้อเสียที่เกิดขึ้นจากการสื่อสาร หรือประสิทธิภาพและผลกระทบในการสื่อสารศาสนาต่อกลุ่มเป้าหมาย ฯลฯ ทั้งนี้ เพื่อให้ได้ผลการวิจัยที่มีลักษณะครอบคลุมรอบด้าน สามารถใช้เป็นข้อมูลในการตรวจสอบผลการวิจัยที่เกิดขึ้นในงานวิจัยชิ้นนี้ หรือนำเอาผลวิจัยซึ่งเป็นมุมมองภายนอกไปใช้ในการพัฒนาการสื่อสารศาสนาในประเทศไทยต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

ข้าพเจ้าขอณมัสการ พระไพศาล วิสาโล ในฐานะตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จ และเป็นมูลเหตุสำคัญให้ข้าพเจ้าทำวิจัยในประเด็นนี้

ขอขอบพระคุณ ดร. วิเชียร ลัทธพิวงษ์พันธ์ อาจารย์
ที่ปรึกษาที่ให้ความรู้และเทคนิคทางวิชาการต่างๆ
คอยช่วยเหลือและผลักดันให้ข้าพเจ้าเขียนบทความ
วิจัย และ รองศาสตราจารย์ ดร. กาญจนา แก้วเทพ
ผู้เป็นเจ้าของแนวคิด และครูผู้จุดประกายให้ข้าพเจ้า
ศึกษาในสายนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา

เอกสารอ้างอิง

กรุงเทพธุรกิจออนไลน์. (2554, มกราคม 18).

สมณะโพธิรักษ์ ยัน 'อาตมาเป็นนักบวช.
ในพระพุทธศาสนา'. สืบค้นจากการเมือง -
กรุงเทพธุรกิจ : <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/news-maker/20110118/372492/สมณะโพธิรักษ์-ยันอาตมาเป็นนักบวชในพระพุทธศาสนา.html>.

กองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์เดลินิวส์. (2555,
พฤษภาคม 17). คนไทยใช้เน็ตแตะ 25
ล้านคนแล้ว. สืบค้นจากเดลินิวส์:
<http://www.dailynews.co.th/Content/IT/3675/คนไทยใช้เน็ตแตะ25ล้านคนแล้ว>.

กาญจนา แก้วเทพ. (2549). สื่อบุคคลและ
เครือข่าย: ภาพรวมจากงานวิจัย. ใน
ใต้ฟ้ากฟ้าแห่งการศึกษาสื่อบุคคลและ
เครือข่ายการสื่อสาร ภาพรวมจาก
งานวิจัย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย (สกว.).

_____. (2554). การสื่อสาร ศาสนา กี่ฟ้า.
กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

_____. (2555). การสื่อสารกับการพัฒนา
ศาสนาและวัฒนธรรม. ใน
การสื่อสารกับการพัฒนา. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

_____. (2556ก, พฤศจิกายน 23). การกลับมา
ของพระพุทธศาสนา. (วศิน ประดิษฐ์ศิลป์,
สัมภาษณ์)

_____. (2556ข, กันยายน). การบรรยาย 4:
คุณลักษณะของนวัตกรรม Attribute of
Innovation [Handouts]. กรุงเทพฯ:
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

_____. (2556ค, ตุลาคม). การบรรยาย 6:
นวัตกรรม การสื่อสาร และการสื่อสารเพื่อ
การพัฒนา [Handouts]. กรุงเทพฯ:
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

กาญจนา แก้วเทพ และนิคม ชัยขุนพล. (2555).

คู่มือสื่อใหม่ศึกษา. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

คมชัดลึก. (2554, เมษายน 28). แก๊งกรรม...หรือ
สร้างกรรม? สืบค้นจากYouTube:
<http://www.youtube.com/watch?v=BBjhCdmJBKE>.

จิราพร เนติธาดา. (2542). วิธีการถ่ายทอดธรรมะ
ของหลวงพ่อบุชา สุภักโธ. นิเทศศาสตรม
หาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิต
พัฒน บริหารศาสตร์ คณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉวีมนต์ สุขไพบูลย์. (2553). การประยุกต์แนวคิด
การตลาดเพื่อสังคม ในการเผยแผ่ธรรมะ
กรณีศึกษา: พระมหาภูมิจัย วชิรเมธี.
นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ:
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

- ฉวีวรรณ สุวรรณภา. (2556, กรกฎาคม 20). พระพุทธศาสนากับวัฒนธรรมไทย. สืบค้นจาก http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=743&articlegroup_id=162.
- ชมรมกัลยาณธรรม. (2556). ๓ ทศวรรษ พระไพศาล วิสาโล. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ชลธิชา ชูชาติ. (2552). กระบวนการสร้างสารของพระมหาสมปอง ตาลปุตโต ในรายการธรรมะเดลิเวอรี่. นิตยสารธรรมมาบัณฑิต: คณะนิเทศศาสตร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทอสีวีดีโอ. (2555, กุมภาพันธ์ 6). พระไพศาล วิสาโล 1-9. สืบค้นจาก YouTube: <http://www.youtube.com/watch?v=LowYVPvWWxY>.
- ทัศนีย์ เชนวิถีสุข และคณะ. (2549). ความสามารถด้านการสื่อสารของพระพิศาลธรรมพาที (พระพยอม กัลยาโณ) กับการระดมพลังการพัฒนาชุมชน. ใน กาญจนา แก้วเทพ, ได้ฝากฟ้าแห่งการศึกษาสู่นักคิดและเครือข่ายการสื่อสาร ภาพรวมจากงานวิจัย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ธรรมะไทย. (2556, กรกฎาคม 20). พระพุทธศาสนาในประเทศไทย. สืบค้นจากพระพุทธศาสนาในเมืองไทย: <http://www.dhammathai.org/thailand/thailand.php>.
- ปาริชาติ สถาปิตานนท์. (2545). ทฤษฎี "การแพร่กระจายนวัตกรรม" กับกระบวนการคัดเลือก. วารสารนิเทศศาสตร์, 20(1), 81-94.
- บุญยหนู ชูติมา. (2543). ปรัชญาการสื่อสารในธรรมสารของพุทธทาสภิกขุ. นิตยสารธรรมมาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ผู้ดูแลเว็บไซต์วิสาโล. (2556, ธันวาคม 24). นวัตกรรมบทความ. สืบค้นจากพระไพศาล วิสาโล Phra Paisal Visalo: <http://www.visalo.org/article/index.htm>.
- พระไพศาล วิสาโล. (2557, เมษายน). เคราะห์กรรมมิอาจอย่า. นิตยสารสารคดี. กรุงเทพฯ: วิริยะธุรกิจ.
- พระไพศาล วิสาโล. (2557, เมษายน 28). พระกต LIKE รูปผู้หญิงอาบตี๋ใหม่. กรุงเทพฯ: หนังสือพิมพ์คมชัดลึก.
- พระไพศาล วิสาโล. (2557, มีนาคม 8). พระไพศาล วิสาโล - Phra Paisal Visalo. สืบค้นจาก [Facebook]: <https://www.facebook.com/visalo?fref=ts>.
- พระไพศาล วิสาโล. (2557, มีนาคม 8). พระไพศาล วิสาโล (@pvisalo). สืบค้นจาก Twitter: <http://twitter.com/PVisalo>.
- พระไพศาล วิสาโล. (2557, มีนาคม 30). เมื่อตายแล้วเอาอะไรไปไม่ได้ เหตุใดจึงไม่ตักดวงความสุขแบบบริโภคนิยม. กรุงเทพฯ: หนังสือพิมพ์คมชัดลึก.

- รุ่งนภา ตั้งจิตจรเจริญกุล. (2555). ผลกระทบและบทบาทของสื่อโทรทัศน์และสื่อสิ่งพิมพ์ด้านการปลูกฝังคุณธรรมศีลธรรม. *วารสารวิชาการคุณธรรมความดี*, 1(1), 1-18.
- วิชุดา กิจธรรมพรพิทย์ อันทิวโรทัย และ พิษชาดา สุทธิแป้น. (2556). แนวปฏิบัติที่ดีในการถ่ายทอดคุณธรรมของครูไทย. *วารสารวิชาการคุณธรรมความดี*. 2(1), 27-47.
- วิภา ตัณฑุลพงษ์. (2556, ธันวาคม 10). หัวใจนักปราชญ์: การอ่าน คิดวิเคราะห์ และการเขียน. สืบค้นจากสร้างสังคมการเรียนรู้: http://wipatantun-wi.blogspot.com/2011/05/blog-post_31.html.
- ศูนย์ข้อมูลฉลาดซื้อ มูลนิธิเพื่อผู้บริโภค. (2557, มกราคม 11). *อยู่อย่างยุค: ทัศนะทวนกระแสบริโภคนิยม*. สืบค้นจาก http://chaladsue.com/index.php/component/virtuemart/?page=shop.product_details&flypage=flypage-ask.tpl&category_id=13&product_id=117.
- ศูนย์ประสานงานโครงการธรรมยาตราลุ่มน้ำลำปะทาว. (2557, มีนาคม 8). *ความเป็นมา*. สืบค้นจากธรรมยาตราลุ่มน้ำลำปะทาว: <http://lampatao.wordpress.com/>.
- สถานีวิทยุ ม.อ. หาดใหญ่. (2556, กุมภาพันธ์ 17). *เป็นสุขทุกขณะจิต-พระไพศาล วิสาโล*. Retrieved from [YouTube]: <http://www.youtube.com/watch?v=0e2WTrgJiuk>.
- สิริลักษณ์ ศรีจินดา. (2553). *การใช้วาทศิลป์ทางภาษาเพื่อการเผยแผ่ธรรมะของพระมหาอุดมชัยวชิรเมธีผ่านสื่อมวลชน*. นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2555). *พุทธศาสนา: ทรรศนะและวิจารณ์* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: มติชน.
- อรปรียา วสุมหันต์. (2553). *พุทธวิธีจัดการความขัดแย้งในทัศนะของพระไพศาล วิสาโล*. *พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อรวรรณ ปิลันธน์โอวาท. (2552). *การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุปกิตศิลปสาร, พระยา. (2546). *หัวใจนักปราชญ์. ใน หนังสือเรียนภาษาไทย ชุดวรรณวิจักษณ์*. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ.
- อุไรวรรณ ธนสถิตย์. (2555). คุณธรรมของความ เป็นครู. *วารสารวิชาการคุณธรรมความดี*. 1(1), 37-46.
- Boyd, D., & Ellison, N. (2008). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13, 210-230.

Chernus, I. (2013, November 25). *Summary of Peter Berger, The Sacred Canopy*. Retrieved from University of Colorado At Boulder: <http://web.pdx.edu/~tothm/religion/Summary%20of%20Peter%20Berger,%20The%20Sacred%20Canopy.pdf>.